ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ИНСОН АКСИОЛОГИК ОРИЕНТАЦИЯСИНИНГ ЎЗГАРИБ БОРИШИ

Ф. Юлдашева

Мақолада глобаллашув шароитида маданиятлараро муносабатларнинг кенгайиши натижасида инсон моҳияти ва қадриятларининг ҳам ўзгариб бориши масаласи ўрганилади. Глобаллашув инсонининг хусусиятлари таҳлил этилади.

***Калит сўзлар**: инсон, глобаллашув, этностатус, инсон потенциали, аксиология.*

В статье исследуется проблема изменения сущности человека и его цененостей в результате расширения межкультурного диалога в условиях глобализации. Анализируется проблема особенностей человека глобализации.

***Ключевые слова**: человек, глобализация, этностатус, потенциал человека, аксиология.*

The article deal with the issues of the change of human being and rhytes in accordance with widening of cross-cultural relations in the conditions of globalization.

***Key words:** human being (man), globalization, ethnogtatus, human potential acsiology.*

Глобаллашув шароитида маданиятлараро муносабатларнинг кенгайиб ва ривожланиб бориши натижасида инсоннинг моҳияти ҳам ўзгариб боради. Чунки ҳар қандай инсон объектив тарзда ўзи яшаётган жамиятнинг ижтимоий муносабатларига, интеграцияга алоқадор ва уларнинг таъсири остида бўлади. Бундай шароитда инсоннинг шаклланиб бораётган ўзига хос маънавий қадриятлар тизими унинг ижтимоий ҳаётидаги ориентацияга айланади. Улар орқали инсон яна ижтимоий муносабатларга қўшилади, ўз ҳаёти ва фаолияти асосида ижтимоий муносабатлар динамикасига таъсир этади ҳамда уларни онгида инъикос этади.

Ҳар томондан бўлаётган турли ижтимоий-маданий таъсирлар шароитида маънавий ўзига хосликни сақлаб қолиш ҳозирги куннинг асосий муаммоларидан биридир. Бугунги бозор иқтисодиёти ва кишиларнинг бошқа мамлакатларга бориб ишлаши, дам олиши, яшаши оддий ҳолга айланиб бораётган шароитда инсоннинг турли маданиятлар таъсирида шаклланиб бориши табиий. Маънавий хусусиятларнинг ўзгариб бориши ёки сақланиб қолиши кўп жиҳатдан миллий онгнинг даражаси билан боғлиқ. Шароит тақозоси билан турли маданиятлар таъсирида шаклланган инсон ўзида ана шу турли маданиятларнинг синтезига хос бўлган жиҳатларни ва элементларни ифода этади. Маданиятлараро мулоқотларнинг тобора кенгайиб бориши, оммавий матбуот, телевидение ва коммуникатив технологияларнинг тараққий этиши эса ушбу жараён суръатларини янада тезлаштиради.

Маълумки, ҳар қандай инсон алоҳида «мен» сифатида яшайди, лекин у оддий «мен» ёки ақлли, ўз-ўзини англаган «мен» бўлиши ҳам мумкин. Бундай «мен» оддий инсондан онгли равишда ўзининг ҳаётий тамойилларига, қадриятли танлов, қадриятли ориентацияга, англанган эркинлик ва шу билан бирга жавобгарлик ва маъсулият ҳиссига эгалиги билан фарқ қилади. У ўзининг қадриятли танловини эркин ва шу билан бирга жавобгарлик асосида амалга оширади. Бу ҳолат кўпроқ инсоннинг ижтимоий моҳияти ва «маънавий баркамол инсонлиги», баркамол шахслик даражаси билан боғлиқ. Ҳар бир инсоннинг онг остида, қалбида ўзининг туғма, алоҳида, ўзига хос «мен»лигини сақлаб қолишга ва ташқи таъсирлардан ҳимоя қилишга интилиш мавжуд бўлади. «Бир томондан, ҳаёт ўзининг «мен»лигини ҳис этишдан ва уни ҳимоя қилишдан, бошқа томондан эса, ўзининг «мен»лигини англашни йўқотиш истагига қарши курашдан иборат. Шундай қилиб, инсон борлиғи маълум маънода икки ёқлама. Инсоннинг ҳар бир қадами табиий муҳит ва жамият белгилаб берган шартлар ва талаблар билан чегараланади» [1.164].

Инсон доим ўзига хослигини сақлаб қолиш учун кураш олиб боради. Бу соҳада у турли йўллар ва усулларни қидиради. Шу билан бирга, инсон бошқалардан алоҳида яшай олмайди. У ижтимоий моҳиятини жамиятда, ўзгалар орасида ва улар билан алоқадорликда намоён этади. Лекин инсоннинг ўзига хослиги ва ўзгачалиги ижтимоий алоқалар доирасида ва мулоқотида йўқ бўлиб кетади, дегани эмас. Бу нарса инсоннинг кўп ҳолларда ўзига ўхшаган бошқаларсиз яшай олмаслигида, бошқалар билан бир хил ва айни пайтда ўзгачалигида, уларнинг таъсирини акс эттириши ва ўзи ҳам таъсир эта олишида намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир инсон кўп жиҳатдан унга ўхшаган инсонлар ичида бошқалар билан бир хил ва шу билан бирга ўзининг уларга нисбатан ҳар хиллигини сақлаб қолишга интилиши хусусияти унинг жамоа «мен»лиги ва ўзлигини сақлаб қолади.

Ҳар қандай шароитда ҳам ижтимоий ва шахсий маънавий қадриятлар мавжуд. Индивид ўзи яшаётган жамиятнинг ижтимоий қадриятлари асосида ўзига хос аксиологик ориентацияга эга. Шунга кўра ҳар қандай ижтимоий қадриятлар шахсий қадриятлар «назоратидан», «элагидан» ўтади, индивид онгида қайта «ишланади» ва баҳоланади. Улар индивиднинг ўзига хослиги ва қайтарилмас ягоналиги сабабли сайқалланиб, унинг онги тўла унификациялашиб кетишининг олдини олади.

Демак, глобаллашув олиб келаётган унификация ва универсаллашув ҳодисалари қанчалик ривожланмасин, улар инсонларнинг турли-туманлиги ва ўзгачалигини, бошқалардан фарқ қилиб турувчи маданияти, қадриятлари, менталитети, ҳис-туйғуларини тўла йўқ қилиб юбора олмайди. Демак, инсон маънавият тизими ва менталитетининг айрим хусусиятлари ва элементлари бир хиллик, оммавийлик томонига ўзгариши мумкин, лекин ўзига хослиги доим сақланиб қолади. Мавжуд турли-туманлик субъектлар ва уларнинг аксиологик ориентациялари, эҳтиёжлари ва аксиологик танловининг турли-туманлиги орқали белгиланади. Аксиологик танловнинг имконлари қанчалик кўп бўлса, маданият турли-туманлигининг имконлари ҳам шунчалик кўп бўлади. Инсон аксиологик танловни амалга ошириш билан бирга ўзининг ўзгачалиги, менталитети ва маънавий ҳаётини ҳам амалга ошириб боради. «Мен ўзим учун ва ўзгалар учун жавобгарман ... ва ўзим танлаб олган аниқ бир инсоннинг қиёфасини яратаман; ўзимни танлаб олиш билан бирга мен умуман инсонни танлаб оламан» [2.324].

Инсон ҳам ўз тараққиётида чексиз. Бу нарса инсон яратувчилик жиҳатларининг ҳам чексизлигини билдиради. Инсон ўзининг яратувчилик қобилиятини доим ривожлантириб боради. У бугунги эришган потенциали билан чекланиб қолмайди. Яъни у ўзини ўзи илгари суради, ўзининг ҳозирги ҳолатидан ўзиб кетишга интилади. Бундай илгарилаб бориш инсонни ўзи эришган ютуқларидан қониқмасдан тинмай ижод қилишга, потенциалини юзага чиқаришга чорлайди. «Инсон бўлиш қобилияти – унинг фаолиятига тенг бўлмаслик қобилияти. Бошқача қилиб айтганда, инсон ўзи яратганлардан ўтиб кетади. Потенциал жиҳатдан инсоннинг қобилиятлари чексиз» [3.172].

Ижод инсон динамикасини белгилаган ҳолда унинг ўзига хос индивидуаллигини, атроф муҳит ва объектив ҳодисалар унинг учун доим ҳам етарли эмаслигини ва улардан қониқмаслигини англатади. Ижодда инсон ўз-ўзини ривожлантиради, унинг маънавий дунёси кенгаяди ва бойийди. Янгиликка интилиш мавжуд реалликни, ўрнатилган тартиб-қоидаларни ўзгартиришга, яхшилашга, баъзан эса уларга қарши курашишга интилишдир. Шу сабабли ҳам гобаллашув барча инсонларни бир хил оммага, глобал инсонга айлантириб қўяди, натижада ўзгачаликни белгиловчи моҳият ва ўзига хослик йўқолади, дегувчиларга қўшилиб бўлмайди.

Албатта, глобаллашув инсонлар ва миллатлар ҳаётининг айрим жиҳатлари универсаллашуви ва унификацияга олиб келиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрларда жон бор. Бугунги кунда «маргинал шахс», «глобал инсон» «инновацион шахс», «креатив инсон», ҳатто «кибер инсон» ҳақида сўз юритилиши ҳам бежиз эмас.

Инсон масаласини глобаллашув контекстида ўрганишда унинг моҳияти ўта салбий бўлмай, ижобий томонлари ҳам кўп эканлигини англаймиз. У:

- ўз маданиятинигина эмас, бошқа маданиятни ҳам ўзлаштириши натижасида унинг дунёқараши,

маданияти, маънавий дунёси, билими кенг бўлиши мумкин;

- ўз маданиятини бошқа маданиятлар билан солиштириш ва унга танқидий қарай олиш, миллий қадриятларини реал баҳолаш ва зарур бўлганда, қайта кўриб чиқа олиш салоҳиятига эга;

- глобаллашув инсони онгида кўп ҳолларда эмпирик ва рационаллик даражаси, реализм, креативлик, прагматик ёндашув ҳис-туйғуга нисбатан кўпроқ;

- глобаллашув инсони ўз маданияти ва қадриятлар тизимига янги элементлар ва янги дунёқарашни олиб келиши мумкин ва ҳ.к.

Демак, инсонни узоқ сақланиши муҳим бўлган бир хил маданият, бир хил қадриятлар ва улар асосида шаклланадиган турмуш тарзи қониқтирмайди. Бундай шароитда миллий маданият, ахлоқ айрим ҳолларда ўз регулятив функцияларини бажара олмай қолади. Инсоннинг эришган моддий ва маънавий ҳаёти, реаллик билан чекланмай инновацияга интилиши, қобилияти ва потенциалининг тинмай ортиб бориши инсон эхтиёжларининг чексизлиги ва ўзгарувчанлигини англатади.

Юқорида қайд этилган ҳодисалар, айниқса, маданият соҳасида рўй бераётган ўзгаришларда яққол кўзга ташланади. Бундай холатни айрим тадқиқотчилар маданият регулятив функциясининг кризисга учраши, деб баҳоламоқдалар: «Бу соҳада маданиятнинг регулятив функцияси ва механизмлари самарадорлигининг анча пасайганлиги кўзга ташланади. Давлат ва ҳуқуқ институтларидан ташқари ОАВ, мода, реклама, таълим ва тарбия, ижтимоий ташкилотлар, партия кабиларнинг қадриятларни регуляция қилиш механизмларининг ҳам бир-бири билан ўзаро зиддиятларга кираётганлиги маълум. Булар регулятив тизимларнинг кризисини англатади. Бугунги кунда доимий регулятив функцияни бажарувчи ва узоқ давргача ижтимоий организмни ҳимоя қилиши мумкин бўлган ижтимоий-маданий механизмлар қолмади, деган хулосага келиш мумкин» [4.142]. Ҳатто маданият ва маънавият соҳасини тартибга солиб турувчи таълим тизимининг ўзи ҳам бугунги кунда жиддий трансформацияга дуч келмоқда. Кези келганда айтиш жоизки, таълим тизимига хорижий технологиялар ва инновацияларни жорий этиш, албатта, долзарб ва у тараққиётга хизмат қилади. Лекин уларнинг анъанавий таълим билан уйғунликда амалга оширилиши миллий этностатусни ҳимоя қилиш талабларига кўпроқ жавоб бериши мумкин.

Демак, ҳозирги замон инсони маданиятлараро ва миллатлараро муносабатлар доирасида бир неча маданий тизимга хос бўлган қадриятларни ўзлаштириб олган ва қисман ўз миллий маданиятидан йироқлашиб бораётган инсондир. Бундай инсоннинг ўта замонавийлашиб ва глобаллашиб кетиши мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бундай инсон глобаллашувнинг ўта фаол кишисига айланиб кетса, у ўз маданиятидан йироқлашиб, турли маданий тизимларга мос тушувчи хусусият касб этиб боради. Ҳозирги даврда инсоннинг ўз миллийлиги ва миллий маданиятидан йироқлашиб кетиши чегараларининг қандай ҳолларда хавфли ёки хавфсиз бўлиши масалаларини соҳа тадқиқотчилари ўрганишлари зарур. Чунки глобаллашув шароитида инсон аксиологик ориентациясининг ўзгариб бориши оқибатида унинг турли манфаатдор субъектлар «ясаб олиш» учун қулай бўлган қандайдир бир анафемага ўхшаш қоришмага айланиб қолиши хавфи юзага келади.

Аслида инсон онгига эскиликни, яъни маълум нарсани қабул қилишдан кўра кўпроқ янгиликни қабул қилиш хосдир. Ижтимоий психология ҳам янгиликни қабул қилишга мойил бўлади. Янгилик маълум бўлган ва эскирган нарсага нисбатан қизиқлиги сабабли инсон онги ва психологиясига тезроқ ва осонроқ таъсир этади. Бундан ташқари янгиликнинг ўзи билан бирга комфорт ва кутилмаган инновацияларни, кишиларнинг кундалик турмуш тарзига енгилликларни, янгича товарларни олиб келиши ҳам унинг янада тезроқ ёйилишига имкон яратади.

Халқимизнинг ҳаётида сўнгги 15-20 йил ичида юз берган ўзгаришларга назар ташласак, унинг тез ва шиддат билан ўзгариб бораётганлигини кўрамиз. Бу ҳолат ҳаётимизнинг барча йўналишларида: иқтисодий, маданий-маънавий, таълим, кундалик турмуш тарзи ва бошқаларда яққол кўзга ташланмоқда.

Глобаллашув билан боғлиқ ҳолда юзага чиқаётган салбий ҳодисаларнинг олдини олиш қийин ва тўхтатиб қолиб ҳам бўлмайди. Бу ерда гап миллий маданият ва маънавиятни, қадриятларни замонавий янгиликлар асосида такомиллаштириб бориш ва шахс онгини ҳимоя қилиш тўғрисида бормоқда. Бунинг усулларидан бири миллий маънавий потенциалнинг замонавий қадриятлар билан кесишган ижобий нуқталарини топиш ва улардан тўғри фойдаланишдан иборат. Жамиятда ана шундай вазифани бажаришда қўл келадиган механизмларни ишлаб чиқиш борасида тадқиқотчилар ва мутахассислар изланишлари лозим.

Маданий соҳанинг тенденцияларига эътибор берсак, унда Ғарб маданиятининг элементлари тобора кўпайиб бораётганига амин бўламиз. Янги даврда пайдо бўлган ва «ғарбий фаоллик» деб ном олган маданий установка борлиққа фаол ижодий муносабатни шакллантиришга қаратилган эди. Бундай муносабат дунёнинг барча мамлакатлари ва халқларига, тарихига улкан таъсир кўрсатди. У келиб чиқиши жиҳатидан ғарбий бўлса-да, вақтлар ўтиши билан бутун дунё цивилизациясининг хусу-

сиятига айланди. XIX-XX асрларга келиб бундай хусусият ғарбий маданиятдан йироқ бўлган бошқа маданиятлар ва инсонлар учун ҳам оддий табиий ҳол бўлиб қолди [5.202].

Инсон моҳиятининг ўзгариб бориши, албатта, унинг миллий моҳиятига ҳам таъсир этиб боради. Маълумки, ҳар қандай миллий маданият, энг аввало, миллатнинг бошқа миллий маданиятлар тизимида эгаллаган ўрни, жаҳон цивилизациясидаги ҳиссаси, ўзига хосликлари билан белгиланади. Ижтимоий антропология соҳасида бу муаммо этностатус (этномавқе) деб аталади. Ф.И.Минюшев этностатусни ижтимоий статуснинг бир қисми сифатида тавсифлайди ва унинг бир қатор жиҳатларини санаб ўтади. Унинг фикрича, этностатус қуйидагилардан ташкил топган: «а) объектив омиллардан (этнос вакилларининг бошқарув тизимига киритилганлиги, кириш даражаси, билимлилиги); б) этник онгнинг феноменлари: бутун миллат ва гуруҳларнинг этнос ичида ўз-ўзини англаши, ўзаро контактда бўлган этносларнинг баҳоси» [3.73].

Глобаллашув жараёнларининг миллатлар этностатусига таъсир этиши натижасида кичик сонли миллатларнинг ўз мавқеларини сақлаб қолиши ёки мустаҳкамлаши билан боғлиқ бўлган муаммолар пайдо бўлиши табиий. Уларнинг маданияти баъзан сон жиҳатдан кўп ёки этностатуси юқори маҳаллий миллатларнинг (титул миллат) маданияти билан ўзаро алоқага кириши натижасида ўз моҳиятини ўзгартириб юбориши мумкин. Тобора глобаллашиб бораётган ҳозирги даврда турли этномаданиятларга тегишли бўлган ўзига хосликни сақлаб қолиш катта ижтимоий муаммога айланган. Бундай ҳодисаларнинг олдини олиш учун ҳар бир миллатнинг, кичик ёки катталигидан қатъи назар, ҳуқуқларини ҳимоя этувчи, турли этномаданият ҳуқуқларининг тенглигини тан олувчи гуманистик моҳиятга эга бўлган маданий диалог сиёсатини олиб бориш зарурати туғилди. Бу эса, албатта, давлатнинг демократик тамойилларга амал қилиши ва глобаллашув субъектларининг амалдаги хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ.

Адабиётлар:

1. Шаповалов В.Ф.Основы философии современности. К итогам XX века.- М.: Флинта-Наука, 1998.
2. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм - это гуманизм. // Сумерки богов.- М., 1990.
3. Минюшев Ф.И. Социальная антропология.- М., 1997.
4. Когай Е.А. Социокультурные процессы в России: новые вызовы. // Вестник философии и социологии Курского государственного университета.- 2015.- № 1.
5. Современная западная социология.- М.,1990.

Андижон давлат университети,
2018 йил 21 февралда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. А.Бегматов)